

MEMO 2013/2

TEORIE A METODOLOGIE ORÁLNÍ HISTORIE / THEORY AND METHODOLOGY OF ORAL HISTORY

Etika v biografickém výzkumu/Ethics in the biographical research

Barbora Pšenícová

Abstrakt

Cílem příspěvku je ukázat na některé důležité aspekty v biografickém výzkumu, které zpracovává zákon či které jsou definovány jako jistá etika v rámci výzkumu. Etický rámec těchto výzkumu má svá úskalí, a proto nabízím přehled o datech, která badatelé sbírají, stejně tak poukazuji na jejich definice. V závěru hodnotím, jakým způsobem můžeme k datům přistupovat, a nakolik má právě zmíněný zákon místo v našich výzkumech.

Abstract

The goal of the paper is to show some important aspects in biographical research, which are either already included in the law or which are defined as certain ethics in research. The Ethical framework of the research has its barriers. Therefore the paper offers an overview of the data that researchers collect, as well as their definitions. Finally, it shows the way we treat the data and what is the space for application of the forementioned law in our research.

Klíčová slova: etika, osobní údaje, zákon na ochranu osobních údajů, smlouva, biografický výzkum

Key Words: ethics, personal data, personal data protection law, contract, biographical research

Etika je nauka o mravnosti, o mravních zásadách, o pravidlech mravního jednání. Etický je pak ten, kdo vyhovuje požadavkům etiky.¹ Je filozofickým směrem. Každý z nás slyšel o etice v podnikání nebo například o etice v práci lékařů. Etika je v každé oblasti společnosti, se kterou se potkáme, a nutí nás, abychom se chovali podle nějakých norem a pravidel. Jak ale má vypadat etika v humanitním výzkumu?

V terénu se můžeme setkat s několika problémy. Můžeme zjistit například intimní informace z aktérova života, které by neměly být publikovány. Dále by například mohl chtít aktér zůstat v anonymitě, ale my bychom potřebovali k výsledkům výzkumu jeho data. Také by se mohlo stát, že přijdeme v důsledku položených otázek na trestnou činnost. Pak je otázkou, nakolik je možné obrátit se k formám etiky, které jsou stanoveny či popsány pro výzkum v humanitních vědách. Domnívám se, že právě biografický výzkum může mít takových kritických okamžiků více než jiné výzkumy v sociálních vědách. Ve svém výzkumu jsem se několikrát dostala do situace, že například jedna výpověď může ohrozit druhého aktéra, že informace, které mi byly sděleny, nesmí být zneužity třetí stranou, a proto se v závěru zamýšlím nad tím, zda vůbec hraje roli písemná smlouva, nakolik může někoho ochránit a zda je nutné ji využít. Příspěvek tedy může posloužit jako rešerše různých zdrojů pro takový

¹ KLIMEŠ, Lumír. *Slovník cizích slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1998. 862 s. ISBN 80-04-26710-6, s. 164.

výzkum, ale zároveň jako zamyšlení pro ostatní badatele, jak důležitou roli hraje především morálka právě v kvalitativních výzkumech.

Každý výzkum má své etické hledisko

Je prokazatelné, že pro výzkumného pracovníka existuje několik druhů tzv. etiky, kterých se můžeme držet. Jednou z nich je etika výzkumu.² Etika výzkumu je podle slov Lynn Gillamové a Marilys Guillemínové formulována také etickými kodexy. Ačkoli takové kodexy může vlastnit každá společnost, nám jde primárně v tomto textu o kodexy vědeckých organizací, v této části Akademie věd.³ Ten „shrnuje rámcové zásady dobrého chování ve vědě a podporuje tak upevňování žádoucích mravních standardů v akademickém výzkumu“.⁴

Podle interní normy Akademie věd z roku 2006, se každý výzkumník musí řídit morálními principy a to vždy v souladu s pravidly, které jejich interní normy nastavují. Neměl by tedy obhajovat nebo kryt neetické chování, zvláště ne to, které je v rozporu s kodexem či zákonem. Měl by mít stále na paměti, že je součástí společnosti, která musí dodržovat stejné normy, proto by neetické chování členů

² GILLAM, Lynn; GUILLEMIN, Marylis. Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu. *Biograf*, 2004, 35, s. 13.

Etiku výzkumu níže uvedené autorky rozdělují na etiku procedurální (nebo-li tu, kdy badatel musí na začátku svého výzkumu požádat o souhlas příslušné etické komise) a etiku v praxi (zahrnuje eticky důležité okamžiky). Jak autorky píší, kodexy řadí ke třetí dimenzi etiky ve výzkumu (nikoli k etice v praxi či k etice procedurální). Ráda bych ale upozornila na fakt, že ačkoli autorky jasně vymezují na prvních stranách etiku procedurální, v další části hovoří například o kodexu vzniklém na základě Norimberských procesů a jiných (Gillam, Guillemín 2004: 17). Považuji za nešťastné, že tyto definice se nekryjí, přesto tedy budu uvažovat o procedurální etice ve spojitosti s kodexy a zároveň celý tento systém budu označovat jako etika ve výzkumu.

³ Zvolila jsem tento kodex z důvodu jeho platnosti pro vědce bádající pod tímto ústavem v ČR. Je zřejmé, že většina badatelů se jím řídí, a proto i mně přijde stěžejní. K porovnání uvádím i kodexy od Oral History Society nebo od American Anthropological Association a musíme dodat, že ve většině prvků jsou obdobné jako ten z Akademie věd. Důležité je dodat, že v rámci biografického výzkumu je k dispozici kodex České asociace orální historie, jehož požadavky na etické jednání jsou formulovány níže v kapitole „Etika v biografickém výzkumu“.

⁴ *Etický kodex Akademie věd: Interní normy*. Praha: Akademie věd v České republice, 2006. 4 s. Dostupné z WWW: http://www.iapg.cas.cz/uzfg/cz/etickodex_av.pdf, s. 1.

společnosti neměl schvalovat. Také by měl odmítat nevědecké přístupy a zachovávat kritický postoj k vlastním poznatkům. Další ustanovení říká, že badatel by neměl nikdy ohrozit kulturní hodnoty společnosti a že zodpovídá za přesnost, úplnost a nezkreslenost informací.⁵

Přesto, že Gillamová a Guillemínová hodnotí etické kodexy „jako příliš omezující či všeobecné pro morálně správnou praxi“,⁶ já se domnívám, že právě etický kodex asociací, například i ten Akademie věd, může sloužit jako důležitý nástroj pro badatele. Je třeba říci, že nepolemizuji s autorkami na téma „jejich etiky ve výzkumu“, nýbrž se snažím popsat, proč je z mého pohledu etický kodex více než jen soupisem obecných požadavků. Stejně jako ony se domnívám, že kodexy jsou obecné. Takto formulované požadavky, jak jsou nastaveny právě v kodexu Akademie věd, mohou být výzkumníkovi ku prospěchu, aby měl nějaké mantinely, které mu brání svůj výzkum provádět jakýmkoli způsobem za účelem sběru těch nejlepších dat.⁷ Tyto kodexy podle mého především ochraňují aktéry, protože výzkumníkovi výslovně zakazují neetické chování. Proto si myslím, že jsou nedílnou součástí každé vědecké asociace a považuji je za základní rozměr pro etické jednání ve výzkumu.

S jakými daty pracuje biografická metoda?

Etický kodex nenastavuje, zda můžeme, a jak máme, pracovat s daty, jež jsou osobní povahy. Tomáš Tyl ve svém článku hovoří o tzv. osobních údajích a citlivých

⁵ *Etický kodex Akademie věd: Interní normy*, Praha: Akademie věd v České republice, s. 1.

⁶ GILLAM, Lynn; GUILLEMIN, Marylis. *Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu*, s. 13.

⁷ Zde bychom mohli popsat to, co legislativa nazývá „etický rámec výzkumu“. Ten definuje Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy považuje. Podle autorů „formuluje základní pravidla etického chování výzkumných pracovníků a jejich jednání ve výzkumu na základě obecně uznávaných etických norem běžných v této oblasti ve vyspělých zemích“. Celý etický rámec výzkumu pak popisuje to, což jsem již zmínila v souvislosti s etikou výzkumu. Etický rámec výzkumu z roku 2005 - http://www.vupsv.cz/sites/File/o_nas/zakladni_dokumenty/eticky_ramec_vav.pdf

osobních údajích. Oba dva druhy a nakládání s nimi definuje Zákon na ochranu osobních údajů 101/2000 sb. s novelou 439/2004.⁸

Osobní údaj je podle zákona každý, který se týká „určeného nebo určitelného subjektu údajů. Subjekt údajů se považuje za určený nebo určitelný, jestliže lze jen na základě jednoho či více osobních údajů přímo či nepřímo zjistit jeho identitu“.⁹ Jak ale dále zákon říká, nejde o osobní v případě, že na zjištění totožnosti by muselo být vynaloženo velké úsilí či nepřiměřené množství času. Tento zákon byl pozměněn a zpřísněn s účinností k 1. 1. 2005. Je doplněn o formulaci „identifikovat zejména na základě čísla, kódu nebo jednoho či více prvků, specifických pro jeho fyzickou, fyziologickou, psychickou, ekonomickou, kulturní nebo sociální identitu“.¹⁰ Citlivé osobní údaje jsou pak data, která popisují například členství v politických stranách, organizacích, zdravotní stav, náboženské vyznání, etický a rasový původ či trestná činnost.¹¹

Každý výzkumník, který pracuje s biografickou metodou, nebude pracovat s ničím jiným, než s takovými údaji. Jak říká Denzin, „biografická metoda sbírá či užívá data dokumentující lidský život a individuální vzpomínky“.¹² Převážně na citlivé osobní údaje se často jeho výzkum zaměřuje. Pokud tedy pracujeme s takovými daty, je nezbytné žádat respondenta o písemný souhlas pro použití jeho osobních údajů. V jaké souvislosti je ale k tomuto souhlasu tzv. informovaný souhlas? Jde o souhlas všech zúčastněných stran ve výzkumu. Před započítím by jeho účastníci měli být informováni o záměrech, cílech a procedurách, a měli bychom jej získat od všech lidí,

⁸ TYL, Tomáš. Některé právní aspekty kvalitativního výzkumu. *Biograf.* 2004, 35. nebo <http://www.uoou.cz/uoou.aspx?menu=4&submenu=5>

⁹ Sbírka zákonů 101/2000: s. 1522 - <http://www.uoou.cz/uoou.aspx?menu=4&submenu=5>

¹⁰ Sbírka zákonů 439/2004: s. 8355 - <http://www.uoou.cz/uoou.aspx?menu=4&submenu=5>

¹¹ V novele zákonu z roku 2004 sem patří i biometrické údaje. V tomto ohledu jsou citlivé údaje schopné identifikovat přesně subjekt, neboť sem patří například otisky prstů.

¹² DENZIN, Norman K. *Interpretive Biography : Qualitative Research Methods*. Londýn: Sage Publications, 1989. 96 s. ISBN 0-8039-3359-2, s. 7.

kteří mohou mít na výzkum nějaký vliv. Proto se mu také říká souhlas s účastí na výzkumu.¹³

Otázka, která se nedá vyřešit pomocí zákonů či etických kodexů, je situace, kterou Gillamová a Guilleminová nazývají „*eticky důležitý okamžik*“.¹⁴ Je to chvíle, kdy se od aktéra dozvídáme informaci, která je osobnější povahy než samotný osobní údaj, jde o nepředvídatelnou situaci, prožitek, na který je nebytné nějak zareagovat.¹⁵

Autorky statě se obrací k vysvětlení jejich „etiky v praxi“. Tento pojem dávají do souvislosti s termínem mikroetika, který definují na příkladu lékařské praxe. Jde o situaci, kdy určité morální a etické principy stanovují, jaký je vztah lékaře a pacienta v případech důvěry, otázek na tělo či podobných. Tak autorky chápou etiku v praxi, kdy se podle ní chováme k aktérovi „lidsky“,¹⁶ s pochopením.¹⁷ Jenže, nakolik je role badatele v biografickém výzkumu rolí někoho, kdo se vcítuje do problémů druhých? Jak říká Michal Svoboda, biografická metoda znamená mimo jiné také, že badatel se nesnaží stát součástí zkoumaného celku, pouze pokládá otázky a snaží se zachovávat stále jistou míru autority,¹⁸ tedy jinými slovy, nejde o vcítění se do problému. Do určité míry má Svoboda pravdu, ale přesto s ním v jistém smyslu nesouhlasím. Podle Denzina je základem biografického výzkumu lidská zkušenost. Ta je charakterizována jako zkušenost subjektu, kterou badatel může poznat, je ale třeba znát pohledy, postoje a celkové chápání událostí a světa aktéra. Lidské zkušenosti mají význam teprve pro ty, jež jim rozumí, znají je a jsou schopni je překládat do kontextů.¹⁹ Je tedy nezbytně nutné do určité míry aktéra znát, pozorovat, vcítit se do

¹³ KOTTAK, Conrad. *Cultural Anthropology*. Michigan: Ann Arbor, 2008. 435 s. ISBN 0073530956, s. 252.

¹⁴ GILLAM, Lynn; GUILLEMIN, Marylis. Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu, s. 12.

¹⁵ Nejde o údaje osobní povahy jako ty definované zákonem, respektive citlivé osobní údaje.

¹⁶ Tento pojem používají autorky textu, kde ho také definují (Gillam, Guillemin 2004: 15).

¹⁷ GILLAM, Lynn; GUILLEMIN, Marylis. Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu, s. 14 – 15.

¹⁸ SVOBODA, Michal. Biografická metoda v antropologii. *Antropowebzin* [online]. 2007, 06, [cit. 2010-06-25]. Dostupný z WWW: <<http://antropologie.zcu.cz/>>. ISSN 1801-8793, str. 6.

¹⁹ DENZIN, Norman K. *Interpretive Biography : Qualitative Research Methods*. Londýn: Sage Publications, 1989. 96 s. ISBN 0-8039-3359-2, str. 7.

něj. Tudiž při samotném rozhovoru a jeho interpretaci vyžaduje náš výzkum určitou míru „pochopení“, o kterém mluví Gillamová a Guilleminová.

Etika v biografickém výzkumu

Stěžejní etické principy pro biografický výzkum ve své stati konkretizuje Petra Třepesová.²⁰ Autorka hovoří o smlouvě mezi dvěma stranami,²¹ která stvrzuje, že aktérova zpověď nebude šířena mimo účely, které jsou popsány ve výzkumném plánu. Dále ale taková smlouva zahrnuje, že nebudou zneužity osobní údaje aktéra. Bez takových náležitostí, jak Třepesová říká, by se mohlo stát, že aktér nesdělí informace, které jsou pro nás důležité.²² Ale jak má tedy vypadat smlouva, ve které budou obsaženy všechny tři prvky, se kterými potřebujeme, aby aktér souhlasil?

Vzhledem ke všem datům, se kterými biografický výzkum pracuje, je nutné v jedné smlouvě zohlednit použití osobních údajů, zároveň podat informovaný souhlas s participací na výzkumu a v neposlední řadě musí smlouva zaručit, že nebudou informace šířeny k jiným účelům než stanoveným. Jenže taková smlouva by pak mohla obsahovat několik částí, ve kterých se budeme rozepisovat, k čemu všemu budeme data užívat, včetně popisu celého výzkumu. Vždy je možné odkázat se na projekt, který přesně definuje, k čemu bude výzkum sloužit. Podstatný je také zákon o ochraně osobních údajů, který zaručí aktérovi pravomoc legálně se obrátit v případě neshody na právě na něj. Aktér je seznámen s výzkumem a souhlasí se všemi podmínkami.

Třepesová ve svém příspěvku hovoří ještě o pravidlech, která vědecká skupina vydefinovala postupně během výzkumu, jehož byla členkou.²³ Já je považuji

²⁰ Tyto principy byly formulované při výzkumu „Politické elity a disent v období tzv. Normalizace“.

²¹ Tyl nehovoří o smlouvě, říká, že jde o jednostranný úkon, kdy nám aktér jen potvrzuje, že můžeme jeho údaje použít. Jak je vidět, Třepesová se domnívá, že jde o oboustranný úkon. V tomto ohledu s ní souhlasím, protože smlouva je zavazující také pro tazatele.

²² TŘEPESOVÁ, Petra. Zpráva o projektu „Politické elity a disent v období tzv. Normalizace“; Význam etického přístupu ve výzkumu založeném na metodě orální historie. *Biograf.* 2004, 35, s. 160.

²³ Tato pravidla se shodují s kodexem České asociace orální historie z roku 2007.

za důležitá, neboť podle mého je nenalezneme v žádném z kodexů. Tato pravidla říkají, že každý aktér nám „daruje“ svůj příběh, a proto je důležité s tímto příběhem také podle toho zacházet. V žádném případě tyto normy nepovolují aktéra soudit, přesvědčovat či korigovat v jeho postojích a myšlenkách. Rozhovor by měl být dobrovolný a nikdo by neměl být nucen k odpovědím, zvláště ne v případech, ve kterých se dotazovaná oblast může jevit jako bolestivá. Je důležité mít na paměti, že badatel nikdy není vlastníkem záznamu, proto mu nepřísluší šířit jej dalším stranám bez souhlasu aktéra. Vždy musí výzkumník vědět, že nesmí být zneužita žádná data získaná během rozhovoru, stejně jako nesmí nikdy citlivé okamžiky obrátit proti aktérovi.²⁴ Je možné říci, že v souvislosti s informacemi, které nám poskytují kodexy, normy výzkumu, zákon o osobních údajích a další zmíněné postupy, můžeme definovat podle mého to, co se celé v této perspektivě nazývá „etika výzkumu“.

Závěr

Je zřejmé, že biografický výzkum se zabývá nejen osobními a citlivými osobními údaji, ale také důvěrnými a soukromými informacemi. Získat si důvěru aktéra je složitý proces a začíná být zřejmé, že bez tohoto předpokladu se nemusíme dozvědět to, co bychom potřebovali. Proto také nemůžeme tuto důvěru ztratit.

Je otázkou nakolik je dobré být „lidský“, jak to definují Gillamová a Guillemová,²⁵ nebo naopak nevnímat to, „*jestli se informátor při rozhovoru vrtěl či dělal delší pauzy*“ jak o tom mluví Svoboda.²⁶ Ani jednu z těchto voleb nehodnotím jako bezvýhradní řešení. Je třeba je skloubit. Jsou situace, v nichž si každý badatel musí zachovávat určitou míru autority, ale zároveň je nezbytné poslouchat své aktéry s jistým druhem empatie. Na tomto základě je přeci založena emic perspektiva.

²⁴ TRYPESOVÁ, Petra. Zpráva o projektu „Politické elity a disent v období tzv. Normalizace“; Význam etického přístupu ve výzkumu založeném na metodě orální historie, s. 160.

²⁵ GILLAM, Lynn; GUILLEMIN, Marylis. Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu, s. 15.

²⁶ SVOBODA, Michal. Biografická metoda v antropologii, s. 6.

Splnit veškeré požadavky, které nám ukládá zákon, nemusí být za každé situace problematické. Také se domnívám, že většinu norem, které stanovují vědecké kodexy, plní každý výzkumník samočinně. Nepřemýšlí nad nimi, jsou pro něj samozřejmostí. Tím se dostávám k tomu, že každý badatel, podle mého názoru, musí mít cit pro etiku výzkumu, která ho povede správným směrem. Pokud bychom se tedy vrátili na začátek k problémům, které mohou nastat během výzkumu, je zřejmé, že aktérovu bezpečnost je vždy možné zajistit, zvláště v případě, že hlavním etickým cílem by mělo být i udržování kulturních hodnot, jak říká kodex Akademie věd. Z toho vyplývá, že každý z aktérů výzkumu má svou představu o kulturních předpokladech a normách své společnosti, a i kdyby tato představa byla v rozporu s naší, či by nebyla správná, není etické tyto nuance rozlišovat. Ani naše představa morálky a etiky nemusí být totiž vždy totožná s aktérovou perspektivou. V tomto případě je jak podle orální historie, tak podle antropologie nebo sociologie, lepší držet se již zmiňované „lidskosti“, která nám může dopomoci rozklíčovat situaci. Jenže situace ne vždy přeje tomu, abychom například podepsali se svými aktéry smlouvu, v které bychom formálně ošetřili některé skutečnosti. Nejen, že mohou naši aktéři být ke smlouvě podezřívaví, jako to bylo například v rámci mého výzkumu, ale zároveň se také může stát, že jazyková bariéra nebo například kulturní hodnoty společnosti neumožňují podpis z jiného důvodu. V tomto případě je jediným řešením anonymizace aktérů. Tak jsme schopni zajistit, že jen my jako badatelé máme přístup k datům, která mohou aktéra identifikovat, a z celého příspěvku vyplývá, že právě na nás, jako badatelích, pak leží základní etické hledisko.

Literatura / References

DENZIN, Norman K. *Interpretive Biography : Qualitative Research Methods*. Londýn: Sage Publications, 1989. 96 s. ISBN 0-8039-3359-2.

GILLAM, Lynn; GUILLEMIN, Marylis. Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu. *Biograf*. 2004, 35.

KLIMEŠ, Lumír. *Slovník cizích slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1998. 862 s. ISBN 80-04-26710-6.

KOTTAK, Conrad. *Cultural Anthropology*. Michigan: Ann Arbor, 2008. 435 s. ISBN 0073530956.

SVOBODA, Michal. Biografická metoda v antropologii. *Antropowebzin* [online]. 2007, 06, [cit. 2010-06-25]. Dostupný z WWW: <<http://antropologie.zcu.cz/>>. ISSN 1801-8793.

TRYPESOVÁ, Petra. Zpráva o projektu „Politické elity a disent v období tzv. Normalizace“; Význam etického přístupu ve výzkumu založeném na metodě orální historie. *Biograf*. 2004, 35.

TYL, Tomáš. Některé právní aspekty kvalitativního výzkumu. *Biograf*. 2004, 35.

Zákony a kodexy:

Code of Ethics: of the American Anthropological Association. Arlington: American Anthropological Association, 1998. 7 s. Dostupné z WWW: <<http://www.aaanet.org/committees/ethics/ethcode.htm>>.

Etický kodex Akademie věd: Interní normy. Praha: Akademie věd v České republice, 2006. 4 s. Dostupné z WWW: <http://www.iapg.cas.cz/uzfg/cz/etickodex_av.pdf>.

Etický kodex České asociace orální historie, o. s. Praha: Česká asociace orální historie, 2007. 3 s. Dostupné z WWW: <<http://www.oralhistory.cz>>

Použité internetové zdroje:

<http://www.uoou.cz/uoou.aspx?menu=4&submenu=5>

<http://www.ohs.org.uk/ethics/index.php#inf>

<http://www.oralhistory.org.uk/ethics/index.php>

http://www.vupsv.cz/sites/File/o_nas/zakladni_dokumenty/eticky_ramec_vav.pdf

O autorce

*Mgr. Barbora Pšenícová (*1985).* Autorka je studentkou oboru Integrální studium člověka (UK FHS, PhD., 3. ročník), pracuje v neziskovém sektoru a její práce je zaměřena na život vysídlených obyvatel v důsledku průmyslové těžby.

Kontakt: b.psenicova@gmail.com